
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

A SZÜKSÉGLETEK JELENTŐSÉGE ÉS JELENTÉSE MARX GONDOLATRENDSZERÉBEN (VI.)

HELLER ÁGNES

e) Nem kétséges, hogy Marx az „egyesült termelők” társadalmát úgy képzelte el, hogy gazdagságának nem a szükséges, illetve túlmunka aránya a mértéke, hanem a „necessary time” és a „disposable time” (a „szükséges” idő és a „rendelkezésre álló” idő) aránya. Ebből a szempontból mindegy, hogy Marx tételezte-e szükséges és túlmunka megkülönböztetését vagy sem. Természetesen: a „disposable time” növekedésének feltétele a termelőerők fejlődése: de az ember igazi gazdagsága a „disposable time” szabad öntevékenységtípusaiban realizálódik.

Ez önmagában világos, ellentmondásmentesen értelmezhető gondolat. Probléma csak ott merül fel, ahol a „disposable time”-nak a *termeléshez*, illetve *fogyasztáshoz* való viszonyát vizsgáljuk meg.

A „disposable time” nem a termelés, hanem a fogyasztás ideje. Részben az élvezet, mely anyagi javak fogyasztásából származik, részben szabad szellemi tevékenységeké, melyek — amennyiben megteremtett eszközöket igényelnek — szintén a fogyasztás szférájába tartoznak (nevezhetjük ezt „alkotó fogyasztásnak”). (A „disposable time”-ban kielégülő tiszta szellemi szükségletekről most nem beszélünk.)

A probléma abban a vonatkozásban merül fel: a „necessary time”-ben vagy a „disposable time”-ben végzendők-e azok a tevékenységek, melyeket Marx szintén a fogyasztáshoz sorol, de melyek a termelés elengedhetetlen feltételei és mozzanatai. Így a „szükségletek közösségi kielégítése” (mint pl. oktatás) vagy pedig a termelés irányítása.

Természetesnek látszik, hogy ezek a „necessary time”-ben végzendő tevékenységek. A *Grundrisse* koncepcióján belül ez ellentmondásmentesen így is értelmezhető. Mivel a régi típusú munka megszűnik, a termelést kvalitatíve különböző tevékenységtípusokban ellenőrizzük, továbbá a szükséges munkát rá mériünk munkaidőben, *minden* a termelésben szerepet játszó tevékenységtípus a „necessary time” alkotóeleme. A *tőke* III. kötetének uralkodó koncepcióját tekintetbe véve azonban a megoldás

nem ilyen egyszerű. Itt a „necessary time” egyszerű munka végzéséből áll.

Nem tételezhetjük fel — Marx koncepcióját figyelembe véve —, hogy az oktatás vagy a termelés irányítása egyszerű munka, tehát ezek nem tanzhatnak bele az egyszerű munkák „váltogatásának” rendszerébe. Feltelezhetjük azonban, hogy az irányítási munkát az egyedek szükséges munkájukon *felül* végzik, hogy éppen ebben nyilatkozzik meg „szabad öntevékenyséjük”: ebben az esetben azonban egy társadalmilag szükséges munka a „disposable time” szerves része lenne, és nem lehetne a társadalmilag szükséges munkaidőbe beszámítani. Persze: elképzelhető lenne a munkák és az irányítás „váltása” a „necessary time”-en belül, de akkor ez nem egyszerű munkák váltása, hanem egyszerű és bonyolult munkák váltása. Ámde hol alakítja ki az ember a képességét arra, hogy irányítási munkát végezzen? Ha a „necessary time”-ben, akkor az „egyszerű munka” elmélete végképp összeomlik, mert hiszen a munkák „váltásában” mindenki — időnként — irányít is, tehát a bonyolult munkavégzés képességét *mindenkinek* el kell sajátítania, s ennyiben a „necessary time” tényleges produktív munkára eső része rendkívül lecsökken. Ha azonban az emberek ezt a képességet a „disposable time”-ben alakítják ki, akkor az előbbi problémához, ellentmondáshoz jutunk el. Ugyanis teljesen mindegy, hogy az emberek az egyszerű munkát végzik-e el vagy a bonyolult munka végzésére „készülnek fel” szabad idejükben, — a szabad idő egy része mindenképpen „társadalmilag szükségessé” válik, mely „társadalmilag szükséges munkaidőben” nem mérhető.

Ugyanez a probléma még élesebben vetődik fel, ha a *természettudományok* funkciójára gondolunk. A természettudomány — Marx szerint — a legnagyobb termelőerő, a tudományos munka az „általános munka”. Ha a természettudományos munkavégzés és a hozzá szükséges kiképzés a „necessary time”-hez tartozik (ami természetes lenne), akkor vagy bekövetkezik a specializáció (ami ellentmond *A tőke* koncepciójának), méghozzá nemcsak abban az értelemben, hogy a tudomány különböző ágaira különböző emberek specializálódnak, hanem abban az értelemben is, hogy bizonyos emberek a természettudományokra specializálódnak (egyesek bonyolult, mások egyszerű munkát végeznek). Az a fajta specializáció, mely szerint *minden* ember elsajátítja a természettudomány valamelyik ágát és felváltva gyakorolja azt az egyszerű munkával, megint rendkívüli módon csökkentené a közvetlen termelésre jutó időt. De ha a természettudományok valamely ágára való kiképzés a „disposable time” szabad tevékenységei körébe tartozik, akkor ez megint nem mérhető a társadalmilag szükséges munkaidővel. (Hozzáteszem, hogy magam részéről el tudom képzelni — a távoli jövőben — a „mindenki valamiben szakember” modelljét, de csak a „disposable time” ráfordításával és az értékmeghatározás egészen más formájával, mint ahogy az *A tőke* III. kötetében ki van fejtve.)

Ezek után már rátérhetünk tenmélés és szükségletsztruktúra kölcsönviszonyának elemzésére az „egyesült termelők” társadalmában.

Mondottuk, hogy Marx az „egyesült termelők társadalmában” teljesen új szükségletsztruktúrával dolgozik. Ebben primér szerepet játszik (mivel ezen áll vagy bukik az elmélet) a *munka iránti szükséglet*, sőt — mint láttuk — a *túlmunka iránti szükséglet* általánosodása.

Tudjuk: a munka iránti szükséglet kialakulása és a munka életszükségletté válása nem szinonim fogalmak Marxnál. A munka a kapitalizmusban azért teher, mert a) az ember külső kényszerből végzi, mert elidegenedett munka, b) mert konkrét természete nem ad módot az ember önmegvalósítására. „Mindenesetre igaz van abban (A. Smith-nek — H. Á.), hogy a munka a maga történeti formáiban, mint rabszolgá-, robot-, (Fronde)-, bérmunka, mindig visszataszítóként, mindig mint külső dleges kényszer munka jelenik meg, és vele szemben a nem-dolgozás mint »szabadság, boldogság«. Ez kétszeresen is érvényes: erre az ellentmondásos munkára, és — ami ezzel összefügg — arra a munkára, amely nem alkotta meg, szubjektíve és objektíve, önmaga számára a feltételeket... , hogy a munka *travail attractif*, az egyed önmegvalósulása legyen, ami semmiképpen sem jelenti, hogy pusztá szóalkozás lenne... mint ezt Feurior... felfogja.” (*Grundrisse*, 505 o.) (A dőlt betűs kiemelés tőlem — H. Á.) Marx példaként a zenemű komponálására utal, tehát tisztá szellemi munkára.

A *Grundrisse* koncepciójában *mindkét feltétel* teljesül: az elidegenedés felszámolása, valamint a munkának *travail attractif*-fé való változása. Miután az anyagi javak termelésében megszűnik a hagyományos értelemben vett munka, lényegében *minden munka szellemi munkává alakul*, az emberi egyéniség önmegvalósulásának területévé. Ezzel azután életszükségletté válik, az ember egyik döntő — ha nem éppen a *legdöntőbb* — szükségletévé, s így uralkodó szerepet játszik a szükségletsztruktúrában is. Az a kérdés, hogy az emberek „miért dolgoznak”, ebben a koncepcióban fel sem merülhet.

A *tőkében* kifejtett elképzelés keretei között azonban csak az *egyik* feltétel teljesül: a munka elidegenedése megszűnik (minden vonatkozásban), de a munka maga *nem válik travail attractif*-fé. A munka — ebben az értelemezésben — az „egyesült termelők társadalmában” sem szabad öntevékenység. „A szabadság birodalma valójában csupán ott kezdődik, ahol megszűnik a nyomor és a külső célszerűség diktálta munka, vagyis ez a birodalom a dolog természeténél fogva kívül esik a tulajdonképpeni anyagi termelés szféráján... Ezen a téren a szabadság csak azt jelentheti, hogy a társadalmiasult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá veszik a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett, hogy az mint valk hatalom uralkodna rajtuk; ezt az anyagcserét a legkisebb erő felhasználásával, az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételek mellett hajtják végre. De ez

még mindig a szükségyszerűség birodalma. Ezen túl kezdődik az emberi erőlkifejtés, amely önméltó, a szabadság igazi birodalma, amely azonban csak a szükségyszerűség e birodalmán mint alapján virágozhat ki. Az alapfeltevél a munkanap meg rövidítése." (MEM. 25. *A tőke*, III, 786. o.)

Három megjegyzés tűnik ezzel kapcsolatban szükségesnek. Először is: mivel a szabad öntevékenység tere *A tőke* koncepciója szerint csak a szabad idő, ezért az időgazdálkodásnak, a szükséges munkaidő csökkentésének, a termelés racionalizálásának Marx itt még nagyobb jelentőséget tulajdonít, mint a *Grundriss*ében. Másodsor: mivel a munka maga *non travail attractif*, itt már felvethető a kérdés: miért dolgoznak az emberek? Harmadszor, szeretném hangsúlyozni, hogy ezt a *Grundriss*énél realisabb programot ebből a szempontból az *utópisztikusabbnak* ítélem, mert elképzelhetetlennek tartok *ekkora szakadékot* az emberek munkatevékenysége és szabadidő-tevékenysége között. A *Grundriss*ének az a szép gondolata, hogy a szabad idejében tevékeny individuuum más emberként lép újra a termelésbe, ebben a koncepcióban irreleváns: a termelésnek ugyanis „nincs szüksége” arra, hogy „más”, azaz „gazdagabb” emberek végezzék.

Mivel e probléma kifejtése messze vezetne voltaképpen témánktól, térjünk vissza a második kérdésre: miért dolgoznak az emberek? Mai szükségletstruktúrát tételezve ez csak egyféleképpen képzelhető el: általános munkakényszerrel. A „munkakényszer” Marxnál azonban csak az átmeneti periódusra (a proletáridőskatúra rövid korszakára) jellemző. Az „egyesült termelők” társadalmában csak a természet kényszerítheti az embert arra, hogy vallamit tegyen, ember embert sem kényszeríthet. (Uralom és szolgátság — Marx szerint — *reflexiók meghatározások*. Minden uralom szolgásgot tételez, és vice versa.) A kommunizmus első szakaszában — amikor is az emberek a természékekből munkájuk szerint részesülnek — érvényesül természetesen a kényszer még a kapitalizmusból eredő, egy formája: az embereknek dolgozniuk kell, hogy megéljenek. De ahol az emberek a javaikból szükségleteik szerint részesednek, ahol az egyed vonatkozásában a munkaidő nem oszlik szükséges és túlmunkára, ott a kényszernek ez a formája sem érvényesül többé. Miért dolgoznak akkor az emberek? Nem kétséges, hogy Marx — *A tőke*ben is — egészen új szükségletstruktúrát tételez. Az új szükségletstruktúra az embereket *másokká* formálja: olyanokká, aköknél a „társadalmi kötelesség” nemcsak *külső*, de *belső* motívuma is: a *Müssen* és *Sollen* — ebben a vonatkozásban is — egybeesik.¹

Az anyagi szükségletek és a termelés kölcsönviszonyáról Marxnak összefüggő koncepciója csak *A tőke*ben van. Vizsgáljuk most meg ezt a modellt.

¹ Magam részéről ezt a modellt csak egy *közösségekből* szerveződött társadalomban tartom elképzelhetőnek. Hogy Marx erre mennyiben gondolt, azt a későbbiekben még látni fogjuk.

„Csak ott, ahol a termelés valóban a társadalom tervszerű irányítása és ellenőrzése alatt áll, teremti meg a társadalom az összhangot a meghatározott cikkek termelésére fordított társadalmi munkaidő és az e cikkek által kielégítendő társadalmi szükséglet terjedelme között.” (MEM. 25. *A tőke*, III. 199—200. o.)

„Másodszor, a tőkés termelési mód megszüntetése után, de a társadalmi termelést megtartva, az érték meghatározás uralkodó marad abban az értelemben, hogy a munkaidő szabályozása és a társadalmi munka elosztása a különböző termelési csoportok között, végül a mindent átfogó könyvelés lényegesebb lesz, mint valaha.” (Uo. 815. o.)

„Többletmunkának általában, mint az adott szükségletek mértékét meghaladó munkának, mindig lennie kell... bizonyos mennyiségű többletmunkára szükség van, ezt követeli a véletlenek elleni biztosítás, ezt követeli az újratermelési folyamat, szükségszerű, a szükségletek fejlődésének és a lakosság szaporodásának megfelelő mind további bővítése, amit tőkés szempontból felhalmozásnak nevezünk.”² (Uo. 785. o.)

Hogy fest tehát anyagi szükségletek és termelés viszonya ebben az elképzelésben?

A társadalom *szükségelekre termel*, s ezzel kikapcsolja a piac „véletlenszerűségét.” Így elkerülhető — Marx szerint az anyagi javak és termelőképeségek azon „elapocskolása”, amely a kapitalizmusra jellemző, és amely abból ered, hogy a termelés és szükségletek a piacon találkoznak. Hogy történik a szükségletekre való termelés? Az „egyesült termelők” felmérik — mint erre már egyszer utaltunk — a) szükségleteket, b) a rendelkezésükre álló munkaidőt. Megállapítják c) minden tevékenységre vonatkozóan a *társadalmilag szükséges munkaidőt*. Ezután elosztják (illetve újraosztják) a termelőerőket a különböző termelési ágak között. Ebben az elosztásban természetesen számba veszik a nem közvetlenül szükségletek kielégítésére szükséges termelést. (Termelés bővítése, biztosítási alap s amiről itt nincs szó, bár Marx máshol sokszor beszél róla, *kommunális beruházások*, melyek szükségleteket csak bizonyos idő *múlva* fognak kielégíteni.)

Milyen szükségleteket kell — Marx elképzelése szerint — felmérni, melyekre kell termelni? Azokra a bizonyos „igazi társadalmi szükségletekre”, melyek szinonimok a „*szükségszerű szükségletekkel*”.

De hogyan lehet felmérni az „igazi társadalmi szükségleteket”? Tételünk fel, hogy az individuумok közvetlen fogyasztására irányuló anyagi szükségletei *qualitative* és *quantitative* körülbelül egyformák. Ebben az esetben az „igazi társadalmi szükségletek” felmérése rendkívül egyszerű: véletlen mintafelvétel²el meg lehet állapítani mind minőségüket, mind pedig mennyiségüket. Igen, de éppen Marx szerint lesz a kommunista társadalom emberének legfőbb jellemzője, hogy szükségletei *individuales* lesz-

² Mivel számos, e problémára is vonatkozó passzust már idéztünk, ezek újradézésétől most elbékintünk.

nek s a különböző egyedek szükségletei mind kvalitatíve, mind kvantitatíve rendkívül különbözők. Ha ez az anyagi szükségletekre is vonatkozik, akkor az anyagi szükségletek olyan jellegű felmérése, amilyenről Marx *A tőkében* beszél, egyszerűen abszurdum. Még ha valamiféle — bizonyult — módszert ki is találunk ennek realizálására, akkor is elmondhatnánk, hogy az efféle „szükségletekre való termelés” az anyagi javak és termelőerők sokkal nagyobb „elpocsékolásához” vezetne, mint amilyenhez az ártermelés (a piaci reguláció) valaha is vezetett vagy vezethet. Ebből is — és egyéb utalásokból is — arra kell gondolnunk, hogy Marx a szükségletek *individualizálását* nem alkalmazta az anyagi javakra vonatkozó szükségletekre. A szükségletek — ezek szerint — csupán a nem *kvantifikálható* szükséglettípusoknál válnak individualisakká (és kvalitatíve rendkívül különbözőkké), de a kvantifikálható szükséglettípusoknál (így az anyagi szükségleteknél) nem. Ez rendkívül homogén, majdnem uniformizált „individuum-képhez” vezetne, ha Marx azt képzelte volna, hogy az anyagi szükségletek az individuumok szükségletstruktúrájában döntő szerepet játszanak. Marx elképzelése azonban éppen ennek az ellenkezője volt: kétségtelen, hogy szerinte az „egyesült termelők” társadalmának individuumainál az anyagi szükségletek a szükségletstruktúrán belül *alarendelt* szerepet foglalnak el, s ezért az anyagi szükségletek kvalitatív és kvantitatív „egyformasága” mellett válik lehetségessé a szükségletrendszer *individualitásának* kialakulása.

Ez a koncepció meglehetősen stagnáns, lassan fejlődő szükségletekre épül — legalábbis az anyagi szükségletek vonatkozásában. Ugyanakkor nem veszi számba azt a már említett tényt, hogy a tiszta *kvalitatív* szükségletek (eo ipso individuális) és minden egyénél egyéni szükségletek kielégítéséhez is szükség van *anyagi termelésre*, tehát a felmérés nehézségeivel ezen a ponton is számot kell vetni.

Nem kétséges, hogy — legalábbis a fogalom mai értelmében — az anyagi szükségletek vonatkozásában itt valamiféle *egalitarizmus* uralkodik. Ezt annál is fontosabb hangsúlyozni, mert nem volt nagyobb ellensége az egalitarizmusnak, mint éppen Marx. Az *egyenlőség* fogalma — szerinte — az ártermeléshez tartozik: az ártermelés a megvalósult „egyenlőség”. Az egyenlőség és egyenlőtlenség *reflexiós meghatározások*: ahol egyenlőség van, ott egyenlőtlenség is van, és vice versa. Az „egyenlőség”, mint jelszó, mint követelmény, mindig megmarad a polgári társadalom horizontján belül. Az „egyenlőség” ugyanakkor absztrahálja az *individuum* egyenlőségét, kvantifikálja a kvalitatíve különbözőt. A gazdaság individualitást kibontakoztató — kommunista — társadalomban nem az „egyenlőség” valósul meg: mind az egyenlőség, mind az egyenlőtlenség (mint reflexiós meghatározások) értelmüket veszítik, *irrelevánsak* lesznek.

Annak igazolására, hogy ez a gondolat mennyire mindig *jelenlévő* Marx gondolkodásában, két passzust idézünk: egyet a fiatal, egyet az idős Marx

műveiből. *A szent család*ban Marx a következőket írja: „Proudhonnak nem sikerült ezt a gondolatot megfelelő módon kifejeznie. Az »egyenlő birtok« elképzelése a nemzetgazdaságtani, tehát maga is még elég *elidegenült kifejezése* annak, hogy a tárgy, mint az ember számára való lét, az mint az ember tárgyi léte, egyszersmind az embernek a másik ember számára való létezése, a másik emberrel való emberi kapcsolata, az ember emberhez való társadalmi viszonyulása is. Proudhon a nemzetgazdaságtani elidegenedésen belül szünteti meg a gazdaságtani elidegenedést.” (MEM. 2. *A szent család*, 41 o.) (A dőlt betűs kiemelés tőlem — H. Á.) Tehát az „egyenlő birtoklás” gondolata elidegenedett módon (a polgári társadalmi horizontján belül és annak terminológiájával) fogalmazza meg az igazi célt: az elidegenedett viszonyok megszüntetését általában. — *A gothai program kritikájában* Marx nem az egyenlő tulajdon, hanem az egyenlő jog fogalmát támadja meg (az egyenlő jog — mint tudjuk — a kommunizmus első szakaszában még uralkodni fog, ezért — ebben a vonatkozásban — az még polgári társadalom is): „Ez az egyenlő jog... mint minden jog, az egyenlőtlenység joga.” (MEM. 19. *A gothai program kritikája*, 18—19 o.)

Ez az egyenlőség „absztrakció”, mivel minden embert csak mint *munkást* vesz számításba. Ugyanakkor absztrahálja az egyes individuumok tényleges szükségleteit, amennyiben egyenlő munkáért egyenlő javakat juttat számukra a társadalmi gazdagságból (bármilyen is az egyéni szükségletük). A szükségletek szerinti elosztás — szemben a munka szerinti elosztással — megszünteti ezt az egyenlőséget s ezzel az egyenlőtleniséget is.

Tudjuk: *A gothai program kritikájának* koncepciója szerint a kommunizmus második szakaszában *nincs érték, s a munka sincs egyszerű munkává redukálva*, és Marx ugyanakkor a javak rendkívüli gazdagságát tételezi. Az, amit a kommunizmus „egalitarisztikus” vonatkozásának nevezünk, itt ezért elvileg nem is kaphat helyet. Nem így azonban *A tőkében*, ahol az anyagi javakban való „telítettség” nedűjével vagyunk konfrontálva. Ez az „egalitarizmus” azonban Marx koncepciója szerint — semmilyen vonatkozásban *nem azonos* az árutermelés (birtoklás és jog) egyenlőségével. Hiszen az anyagi javakra vonatkozó *tényleges szükségletek viszonylagos egyenlőségéről van szó*. Ezeket a szükségleteket sem korlátozza semmi, pusztán — mint tudjuk — az individuumok egyéb (magasabb rendű) szükségletei. Magunk részéről nem tudunk elképzelni egy olyan társadalmi rendszert, melyben az anyagi javakra irányuló szükségletek — viszonylagosan — egyformák és könnyen telíthetők lennének, s a szükségletek individualitása *csak* a nem anyagi szükségletekben bontakozna ki. Ezért neveztük ezt a koncepciót — mai szemzőgből — „egalitarisztikusnak”. Ugyanakkor nem akarjuk kétségbe vonni, hogy *Marx sze-*

mében nem az volt, hogy Marx ezt a modellt nem az „egyenlőséggel”, hanem a szükségletstruktúra teljes átstrukturálódásával kapcsolta össze.

Hogy mennyire átstrukturálódott szükségletrendszerre épített Marx, azt világosan mutatja a *Grundrisse* két megjegyzése is. (A szükségletrendszer átstrukturálódása az érett Marx számára *mindeniütt* *conditio sine qua non*, ebben nincs különbség a *Grundrisse* és *A tőke* között.) A ’kapitalizmusban élő munkásról írja: „Erőik határtalan kimerítése... mértéktelen szokásokra csábítja, és esetlenné teszi őket a gondolkodásban és a reflexióban. Nincs módjuk semmiféle fizikai, intellektuális, vagy morális felüdülésre (Amusements), a legrosszabb fajtájúakat leszámítva. (*Grundrisse*, 601. o.)

A *mértéktelenség* tehát összefügg azzal, hogy a munkásban nem alakulhat ki az érzék a fizikai, intellektuális és morális „Amusements”-hoz. Az „egyesült termelők társadalmában”, ahol az az érzék (kvalitatív szükséglettipusok) kialakul, megszűnik a „mértéktelenség” is. — Egy másik helyen ugyanazt a problémát Marx össztársadalmilag veti fel. Ha a gazdagság (anyagi gazdagság) bizonyos fokára a társadalom eljutott, akkor: „... a társadalom tud várni; a már megalkotott gazdagság nagy részét el tudja vonni, mind a közvetlen élvezetből, mind a közvetlen élvezet céljaira szánt termelésből.”³ (*Grundrisse*, 595. o.) (kiemelés tőlem — H. Á.)

Ismétlem, amit már egyszer elmondtam: az anyagi szükségletek vonatkozásában — legalábbis az anyagi gazdagság meghatározott fokának elérése utáni periódusban — Marx megközelítőleg az anyagi szükségletek „telítettségi” modelljével dolgozik.

És itt merül fel a következő kérdés: ki diszponál afölött, hogy hogyan kell elosztani a termelési kapacitást? Ki diszponál pl. abban a kérdésben, hogy a közvetlen „élvezetre” szánt javak termelése meddig tud várni? Marx szerint természetesen — ezért beszél „egyesült individuumokról”: — *mindenki diszponál*. De hogyan tud minden egyes individuum efelől „diszponálni”? Erre a kérdésre Marx nem adott választ; mivel ez a kérdés számára *fel sem vetődött*. Ez a kérdés azonban a mi korunkban, a mi számunkra talán a legdöntőbbé vált. Az erre vonatkozó modellek kidolgozása ezért korunk marxizmusában a központi helyet foglalja el.⁴

Természetesen nem véletlen, hogy a „hogyan diszponálunk” kérdése Marxnál fel sem merül. Már beszéltünk arról, hogy az „érendek” kategó-

³ Ugyanakkor: éppen, mivel az egyenlőség és az egyenlőtlenség reflexiók meghatározások, egy, az egyenlőtlenségre alapuló társadalomban az egalitárius mozgalmak progresszívek, forradalmiak is lehetnek. Az egalitarizmus ekkor a forradalmi elégedetlenség ideológiája. Az a koncepció, hogy az „egyenlőség” jelszava hamis tudatban gyökeredző ideológia, nem akadályozta meg Marxtól abban, hogy — ebből a szempontból — rokonszenvezen a levellerekkel és a jakobinussal, mindazokkal, akiknél az egalitarizmus a forradalmi ideológia funkcióját töltötte be.

⁴ Vagy legalábbis így kellene, hogy legyen.

riája szerint a jövő társadalomban irreleváns, nincsenek tehát csoportérdekek, tehát érdekellentétek sem. A társadalom *minden tagjának* egyértelműen közös szükséglete: a szükségszerű szükségletek kielégítése mellett (ami — mint láttuk — szükségletstruktúrájukban alárendelt szerepet játszik), a *munkaidő csökkentése*. Ez csak maximális racionalizálással érhető el. Ennek következtében minden egyén *ugyanarra* törekszik: a maximális racionalizálásra. Ezért azután teljesen *közömbös* a diszponálás módja. Hiszen akár népszavazással, akár (váltott) reprezentációval történik is a diszpozíció, minden egyén *minden más egyén* szükségleteit fejezi ki, és ez nem is lehet másként. A „társadalmasodott, embernél ugyanis *emberi nem és egyén* — ebben a vonatkozásban is — megvalósult *egység*. Minden egyén reprezentálja a nemet, és a nem minden egyénben reprezentálva van. A „társadalmasodott” emberek *szükségei* döntenek a termelés felett — ez pedig szinonim azzal, hogy *maga az emberi nem diszponál*.

Hogy hegelizáló módon fejezzük ki magunkat: az „objektív szellem” szférája semmivé oszlik a Marx-féle „egyesült termelők társadalmában”. Nincs jogrendszer, nincsenek intézmények, nincs politika. Ami az osztálytársadalmak „objektív szellem”-szférájából megmarad, az is az „abszolút szellem” szintjére emelkedik. Mert — természetesen — nemcsak azok a tevékenységek és objektivációk „magáértvalóan nembeliek”, melyek már az osztálytársadalmakban is (ha gyakran elidegenedett formában) azok voltak, mint a művészet vagy a filozófia. Magáértvaló nembelivé válik az erkölcs és *minden emberi kapcsolat is*. Hogy tovább folytassuk a hegeli analógiát: a „világszellem” nemcsak művészetben és filozófiában ismer önmagára, magára ismer minden emberi kapcsolatban. Hiszen minden egyén az öntudatra ébredt és megvalósult nembeliség reprezentánsa, és minden más emberben a megvalósult nembeliség reprezentánsát ismeri fel, s mint olyanhoz viszonyul. Szépen fejezte ki ezt Marx *A szent családban* a jövő erkölcséről szólva: „Már Platon átlátta, hogy a *törvénynek* egyoldalúnak *kell* lennie és *el kell vonatkoztatnia* az egyéniségtől. *Emberi viszonyok között* viszont a büntetés *valóban* nem lesz egyéb, mint a hibázónak önmaga feletti ítélete. Nem akarják majd meggyőzni őt arról, hogy egy *külső erőszak*, amelyet mások követtek el rajta, olyan erőszak, melyet ő követett el önmagán. A *más* emberekben inkább természetes megváltóit fogja látni a büntetéstől, amelyet ő köt ki önmagára, azaz a viszony éppenséggel megfordul.” (MEM. 2. *A szent család*, 178. o.) Kant — egy gondolat kíséretében — olyanok képzelte el az „ideális társadalmat”, amelyben az emberek szövetséget kötnek egymással, hogy mindenki a kategorikus imperativus alapján cselekedjen. Ez természetesen — saját filozófiája szempontjából — ellentmondás, hiszen a „szövetség” esetében a moralitás legalitásba csap át. Marx szemében *ugyanaz* a modell — legalábbis filozófiailag — ellentmondásmentes-

sen tétéleződik. Mivel minden egyén reprezentálja a magáértvaló nembeliséget, minden egyén szükséglete (ebben az esetben: erkölcsi szükséglete), hogy a nem színvonalán cselekedjék. Ezért ha partikularitása vétkesedik a nembeliség ellen, saját maga bünteti meg önmagát. Moralitás és legalitás konfliktusa itt megszűnik, mivel a moralitás és legalitás *ellentéte, ellentétes léte* megszűnik (ez az ellentét — így Marx — csak az osztálytársadalomban konstituálódik).

A legalitás és egyben minden intézmény megszűnése természetesen nem jelenti az objektíváció megszűnését általában. Ellenkezőleg. A kommunizmusban (a magántulajdon pozitív megszüntetése) tétéleződik csak igazán az egyéni tulajdon. Emlékszünk: szükségletek mindig tárgyakra vonatkoznak. Ezek az objektívációk azonban mind magáértvaló objektívációk — kivéve a termelés szféráját, mely magán- és magáértvaló. Ezenkívül — s mivel mi most már nem az anyagi szükségletekről, csak az „ezen kívül esőkről” beszélhetünk — minden objektíváció az „abszolút szellem” birodalmába tartozik. A nem anyagi szükségletek ezért mind az „abszolút szellemre”, annak objektívációira, annak tárgyaira, annak létrehozására irányulnak.

Ezért játszik az „egyesült termelők társadalmában” az emberek szükségletrendszerében vezető szerepet a „szabad idő” szükséglete, a „Zeit für Musse” szükséglete.⁵ A szabadidő-tevékenységek között ezért játszunk továbbá mindig vezető szerepet a *művészi* tevékenység, még hozzá Marx munkássága minden periódusában. A művészi tevékenység — mely már az osztálytársadalmak korában is „magáértvaló” objektívációkra vonatkozik, és olyanokat teremt — a legegyszerűbb és legmegvilágítóbb példája annak, amit Marx mondani akar: annak, hogy a *magáértvaló* nembeli objektívációkra vonatkozó szükséglet lesz az „egyesült termelők” társadalmában *igazi*, „emberi” szükséglete.

A magáértvaló objektívációkra (illetve tárgyakra) vonatkozó szükségletek tisztán *kvalitatív*, nem kvantifikálható szükségletek, továbbá mindig *célszükségletek*. Idézzük emlékezetünkbe *A tőke* III. kötetének megfogalmazását: a tenmelésen túl „kezdődik az *emberi erő kifejtés*, amely *öncél, a szabadság igazi birodalma...* (MEM. 25. *A tőke*, II. 786. o.) (Kiemelés tőlem — H. Á. 823. l.) A magáértvaló objektívációkra vonatkozó tevékenységekben bontakozik ki az ember *igazi gazdagsága*, a szükségletek és képességek olyan univerzalitása, mely kvalitatíve különböző (és nem kvantifikálható) szükségleteket elégít ki: „Wealth is disposable time and nothing more.”⁶

⁵ A „Zeit für Musse” nem teljesen szinonim a „szabad idő” fogalmával. A „szabad idő” ugyanis értelmezhető negatív fogalomként is (a munkától való szabadság). Marxnál azonban a szabad idő: „Zeit für Musse” egyértelműen *pozitív* kategória, mely az *igazi-emberi*, magasrendű tevékenységekre, a szabad tevékenységekre szánt idő.

⁶ Idézet a „Source and Remedy” című brosrából az *Értéktöbbletelméletek* már megadott helyén.

A szükségletek *magáértvaló tárgya* — mint mondtuk — nem csupán objektiváció lehet, hanem *magá a másik ember*. Emlékszünk a *Gazdasági-filozófiai kéziratokra*: a társadalmasodott ember emberi viszonylataiban kvalitást csak kvalitásra cserélhet, az egyik ember a másik számára mindig öncél, a gazdag ember az emberi kapcsolatokban gazdag ember. Az itt felmerülő kérdés a következő: vajon az emberre vonatkozó szükséglet egyúttal a *közösségre irányuló szükségletet is* jelenti vagy nem?

Ez a kérdés nemcsak a szükségletrendszer szempontjából jelentős (habár abból a szempontból is). Jelentős az egész *társadalmi modell* vonatkozásában. Arról ugyanis beszéltünk, hogy a Marx elképzelte „*egyesült termelők társadalmában*” nincs helye az „objektív szellemnek”, nincs helye az intézményrendszereknek. De jelenti-e ez egyúttal, hogy nincs helye az *emberi integrációnak* általában, illetve hogy az egyetlen integráció maga az emberiség?

Természetesen: Marx koncepciójában a közösség (a kis közösség is) csak úgy merülhet fel, csak úgy releváns, mint magáértvaló nembeliség közvetlen megjelenési formája (tehát magáértvaló nembeli objektiváció). Érdek nincsen, édekellentét nincsen, így a közösség is — mint az egyén — csak a nembeliség *közvetlen kifejeződése* lehet. Kérdésünk tehát az, hogy ebben, és csak ebben az értelemben, játszik-e szerepet a közösség (és a közösség iránti szükséglet) Marx „*egyesült termelők társadalmára*” vonatkozó modelljében.

A fiatal Marx koncepciójában a közösség —, illetve a közösség iránti szükséglet — kétségtelenül egyik *vezető motívum*. Emlékszünk a kommunista munkások összejöveteleire vonatkozó elmefuttatására: „De egy szersmind elsajátítanak ezzel egy *új szükségletet, a társaság szükségletét, és ami eszközként jelenik meg, céljá vált.*” (*Gazdasági-filozófiai kéziratok*, 85. o.) (Kiemelés tőlem — H. Á.) Ugyanígy írja: „*jóllehet a közösségi tevékenység és a közösségi élvezet, azaz az a tevékenység és az az élvezet, amely közvetlenül más emberekkel való valóságos társaságban nyilvánul és igazolódik, mindenütt fenn fog forogni ott, ahol a társadalmiság ama közvetlen kifejeződése tartalmának lényegében megalapozott és természetéhez hozzámért.*” (Uo., 70. o.) Vagy: „*Éppígy a többi emberek érzékei és élvezete az én saját elsajátításommmá lettek. E közvetlen szerveken kívül ezért társadalmi szervek képződnek, társadalom formájában, tehát pl. a tevékenység közvetlenül másokkal való társaságban stb. az én életnyilvánításom egyik szervévé lett és az emberi élet elsajátításának egyik módjává.*” (Uo., 72. o.) (A dőlt betűs kiemelés tőlem — H. Á.) Az „*általános tudatnak*”, a reflexiónak, az elméletnek és gondolkodásnak, a filozófiának ebből a közösségekre alapult létből kell *kinőnie*, nem kell többé post festa a „*tömegekbe hatolnia*”: „*Az én általános tudatom csak elméleti alakja annak, aminek a reális közösség, társadalmi lényeg az eleven alakja, míg manapság az általános tudat elvonatkoztatás a vallóságos létből, és mint ilyen azzal ellenségesen*

lép szembe. Ezért az én általános tudatomnak a *tevékenysége* is — mint olyan — az én *elméleti* létezésem mint társadalmi lényé.” (Uo., 70. o.) Ezért mondtam — a korábbiakban —, hogy Marx elképzelése szerint nem minden filozófia szűnik meg a kommunizmusban, csak az a filozófia, mely a nembelit kontrasztálja a partikulárisal, a lényeket kontrasztálja a jelenséggel, az a filozófia, mely megvalósuló értékekre épít. Inkább a *társadalomtudomány* látszik megszűnni ebben a koncepcióban, hiszen nincs többé fetisizmus, lényeg és jelenség — társadalomban — egybeesnek, s ezért társadalomtudományra, mely éppen a lényeg és jelenség *ellentétének* talaján jön létre (ez teszi létrejöttét szükségessé), a kommunizmusban valóban nem lesz — Marx elképzelései szerint — szükség.

A közösség, illetve a közösségre való szükséglet ifjúkorában olyan centrális gondolata a későbbi Marxnál meglehetősen háttérbe szorul. Ennek különböző okait tudnánk felsorolni. Mindenekelőtt: centrális helyet foglal el nála a természet adta társadalmak közösségeinek, ezek „bornírtságának” kritikája. Igaz: ahol Marx a közösségekről beszél (ifjúkorában is), egészen másfajta közösségekre gondol, mint amilyenek a „természet adta közösségek” voltak. A jövő közösségeit mindig *szabadon választott*, individuumokból szervezett közösségeknek fogta fel, „tisztá társadalmi” kapcsolatoknak, a természeti korlátok viszaszorítása eredményének. De mivel egyre inkább központi szerepet kezd játszani a kapitalista fejlődés, mint elidegenedett *fejlődés* analízise, nagyobb hangsúlyt kap az a *pozitívum*, melyet a kapitalizmus a közösségek felbomlasztásával is magával hozott. Okunk van azonban feltételezni egy másik tényezőt is: azt ugyanis, hogy Marx a közösségek létét a jövő társadalomban olyan mértékben természetesnek tartotta, hogy nem is tartotta érdemesnek ezt külön elemezni. Hányszor beszél úgy a jövő társadalmáról, hogy ezt „genossenschaftliche Gesellschaft”-nak nevezi! Erre mutat az is, hogy bár a „közösség” léte és a „közösség szükséglete” analíziseiben valóban háttérbe szorul, azon a néhány helyen, ahol mégis szóba kerül, mint nagyon „természetes” perspektíva jelenik meg. Így pl. mikor *A tőke* III. kötetében arról beszél, melyek a jövő csirái a jelenben. Így kerül szó az Owen-féle kooperatív gyárakra: „A munkások szövetkezeti gyárai első *áttörését jelentik a régi formának a régi formán belül*... Mind a tőkés részvénytársaságokat, mind a szövetkezeti gyárakat átmeneti formáknak kell tekinteni a tőkés termelési módból a társult termelési módba, csak-hogy az ellentét az egyikben *negatív*, a másikban *pozitív* módon szűnik meg.” (MEM. 25. *A tőke*, III. 435—436. o.) (Kiemelés tőlem — H. Á.) 1881-ben (a Vera Zaszulicszhoz írt levél fogalmazványában) Marx még sokkal egyértelműbben — és nagyon általánosan — nyilatkozik. Az orosz faluközösség (a kapitalizmust) „válságban találja, amely csak a rendszer kiküszöbölésével fog végződni, a modern társadalmak visszatéréseivel a közös tulajdon »archaikus« típusához... »az új rendszer«, amely felé a modern társadalom tendál, »egy archaikus társadalmi típusnak magasabb

formában (in a superior form) való újjászületése (revival) lesz.» (MEM. 19. Levél V. I. Zaszulicshoz, Első fogalmazvány, 262—263.) S mikor Marx ezek után kifejti, hogy miben fognak a jövő közösségei a valóban archaikus közösségektől különbözni, elsőként jegyzi meg, hogy *nem alapulnak vérokonságon*. Ez a koncepció viszont semmiben sem különbözik Engels elgondolásaitól, aki 1845-ben cikkében („Beschreibung der in neuer Zeit entstandenen und noch bestehenden kommunistischen Ansiedlungen”) lelkesülten ír az amerikai *vallásos* kommunákról, és megengedi magának azt a jóslatot, hogy Amerikában ez a forma lesz „nemsokára” az uralkodó. (II. kötet, 521—522.) Marx azért féltette a létező közösségeket a felbomlástól, mert ezeket úgy ismerte fel és értékeltte, mint a majdani kommunizmusban *általánosodó* érintkezési forma illetve integráció csíráit.

Marx elképzelése szerint tehát a jövő társadalom emberének *mindennapi élete nem* a termelőmunka köré épül fel. A termelő munka a mindennapi élettevékenységben alárendelt szerepet játszik; az emberek életének szervező centrumát azok a tevékenységek és emberi kapcsolatok fogják játszani, melyek *magáértvalóan nembeliek*. Az ezekre irányuló *szükségletek (kvalitatív célszükségletek) lesznek az emberek alapvető szükségletei, ezek konstituálják egyszeri individualitásukat, ezek fognak határt szabni az anyagi javakra irányuló szükségleteknek*. Így konstituálódik a „mélyérzékű, szükségletekben gazdag” egyéniség.

Marx a szükségletstruktúra ilyen átalakulását olyan „természetesnek” „magátólértetődőnek” tekinti, annyira nem számol konfliktusokkal, hogy joggal ismételhetjük meg, amit már egyszer elmondottunk: bármennyire is a lét átalakítása nála a perdöntő, nem kevés koncepciójában a felvilágosító elem. De ha az „átmeneti” évszázadokig *aktuális* problémáit és konfliktusait, a mi számunkra nagyon is releváns konfliktusait és problémáit az ő „tisztá” modelljében hiába is keresnénk, ettől még ez a „tisztá modell” nem veszítette el — számunkra sem — perdöntő jelentőségét.

Engels büszkén beszélt a szocializmus fejlődéséről az utópiától a tudományig. Ma már nem tagadjuk, hogy ebben a tudományban nem kevés az utópikus elem. De Ernst Bloch találóan mondotta, hogy vannak terméketlen és termékeny utópiák. S az, ami Marx elképzelésében az „egyesült termelők” társadalmáról, az egyesült individuuumok szükségletrendszeréről a *mára* vonatkoztatva, saját *cselekvései lehetőségeinkre* vonatkoztatva sok szempontból utópisztikus, ettől még nem kevésbé termékeny. Normát ad, melyen elképzeléseink relativitását lemérhetjük, értékét, melyen cselekvéseink korlátozottságát megítélhetjük, az érett emberiség legszébb törekvését fejezi ki, mely mint *törekvés létünkhöz tartozik*, mely „igazodni magára mutat”.

Vége